

Müslüman Türklerde Müsamaha

GİRİŞ

Ziya KAZICI

Kelime olarak «görmezliğe gelme, aldırmama, bir kabahatliya karşı şiddet göstermeyip geçivermek» (1) mânalarına gelen «müsamaha»yı hoşgörü ve tolerans diye de ifade edebiliriz. Fikir olmaktan çıkıp fiilen tatbik edildiği zaman, insanlar arasında sevgi ve bağlılık meydana getiren müsamaha (hoşgörü), insan hayatının tanziminde, önemli derecede rolü bulunan dinlerin de hedefleri arasında bulunmaktadır. Bunun için biz, belli başlı dinlerin bu konudaki görüşlerine de kısaca temas etmek istiyoruz. Zira insanoğlu, dininin emirlerini yerine getirmek ve onu hayatında tatbik etmek ister. Bu istek ve arzu kişinin hareketlerine yön veren önemli bir faktördür.

İslâmî kabul etmesiyle, yepyeni bir hayat anlayışına intibak ettiğini gördüğümüz Müslüman Türk dünyası, bağlı bulunduğu bu yeni dinin emirlerine uygun olarak bu duygu ve davranışı benimsemiştir. Denebilir ki onlar, başka dinden hiç kimsenin tatbik edemediği toleransı tatbik etmişlerdir. Zira bu konu onların rehberi bizzat Kur'an'ın emirleri idi.

Biraz önce de belirtildiği gibi, İslâm dünyasının bir parçası olan Müslüman Türklerdeki müsamahanın kaynağından bahs ederken diğer dinlerin bu konudaki görüşlerine de kısaca temas etmemiz gerekir. Zira dinler, harp, hile ve çeşitli haksızlıklara son vermek için Allah tarafından elçileri (peygamber) vâsıtasıyla gönderilmiş birer sistemdirler. Bu sistemlerin anayasaları da kitaplarıdır.

---

(1) Ş. Sâmi, Kamus-ı Türkî, İstanbul 1317, II, 1333.

YAHUDİLİKTE MÜSAMAHA

İnsanların köleleştirildiği, kızların diri diri toprağa gömüldüğü, kadınlığın hor ve hakir görüldüğü, kuvvetlinin zayıfı ezdiği, müsamaha denen mefhumun tanınmadığı ve esirlerin ilahlara kurban edildiği bir zamanda gelen İslâm (2), insanlığı düştüğü bu bataklıktan kurtarmaya çalışmıştır.

Yahudi toplumunu bu ve benzeri kötü alışkanlıklardan kurtarmak için gönderilen Hıristiyanlık, bir hayli emek sarf etmiştir. Bu dönemde hâkim bulunan Müsevilik, insanlar tarafından asli bünyesinden saptırılmış ve Hz. Musa'nın peygamberi bulunduğu din, tanınmayacak bir hâle gelmişti. Bu yüzden, bugünkü Tevrat'ta barış bir yana, hep vurmak ve öldürmekten söz edilir: «Şimdi git Amelek'i vur, ve vurmak şeylerini tamamen yok et. Ve onları esirgeme; ve erkekten kadın, çocuktan emzikte olana, öküzden koyuna, deveden eşeğe kadar hepsini öldür» (3). «Ve Allah'ın Rabb onları senin önünde ele vereceği, ve sen onları vuracağın zaman, onları tamamen yok edeceksin; onlarla ahd etmeyeceksin ve onlara acımayacaksın» (4). «Bir şehre karşı cenk etmek için onlara yaklaştığın zaman, onu barışıklığa çağıracaksın. Ve vaki olacak ki eğer sana sulh cevabı verirse, ve kapılarını sana açarsa, o vakit vaki olacak ki, içinde bulunan bütün kavm sana angaryacı olacaklar, ve sana kulluk edecekler. Ve eğer seninle müsâlâha etmeyip cenk etmek isterse, o zaman onu muhasara edeceksin. Ve Allah'ın Rabb onu senin eline verdiği zaman, onun her erkeğini kılıçtan geçireceksin. Ancak kadınları ve çocukları ve hayvanları ve her şehirde olan her şeyi, bütün malını kendin için kabul edeceksin. Ve Allah'ın Rabbin sana verdiği düşmanlarının malını yiyeceksin. Bu milletlerin şehirlerinden olmayıp senden çok uzakta bulunan bütün şehirleri böyle yapacaksın. Ancak Allah'ın Rabbin miras olarak sana vermekte olduğu bu kavmlerin şehirlerinde nefes alan kimseyi sağ bırakmayacaksın» (5). «Ve Rabb Yeşua dedi: Onlardan korkma, çünkü onları senin eline verdim. Onlardan kimse senin önünde durmayacaktır. Ve Yeşu ansızın üzerlerine geldi. Çünkü bütün gece Gilgal'dan yukarı çıkmıştı. Ve Rabb onları İsrail'in önünde kırdı, ve Gibeon'da büyük vuruşla vurdu, ve onları Beyt-horon yoluyla kovaladı, ve onları Azeka'ya kadar ve Makkedo'ya

(2) Kur'an: Rum/41.

(3) Tevrat: I. Samuel: 15/3.

(4) Tevrat: Tesniye; 7/2.

(5) Tevrat: Tesniye; 20/10-16.

kadar vurdu. Ne vaki oldu ki, İsrail önünden kaçtıkları zaman, Beyhoron inişinde iken Azeka'ya kadar Rabb onların üzerlerine göklerden büyük taşlar attı, ve öldüler; dolu taşı ile ölenler, İsrail oğullarının kılıçla öldürdüklerinden daha çoktu» (6).

Görüldüğü gibi Tevrat, birçok âyetinde ölüm, kölelik ve angarya gibi hususlardan söz etmektedir. Şehirlerde yaşayan hiç bir canlının varlığına tahammül edemeyecek kadar dini taassubla yetişmiş bir cemiyetin, başka dinden olanlara karşı müsamahakâr davranması beklenemez. Yukarıda verilen Tevrat âyetleri binlerce benzerinden sâdece birkaçıdır. Bu emirleri okuyup hayatında tatbik etmek isteyen bir kimsenin, başkasına karşı takınacağı tavri tesbit etmek pek zor olmasa gerek. Bunun içindir ki, bu toplumda yeni yeni filizlenmeye başlayan Hıristiyanlığı yok edip ortadan kaldırmak, onlar için kutsal bir vazife idi. Bu anlayış, târih boyunca, Müsevileri kendilerinden olmayanlara karşı çok şiddetli bir şekilde muamele etmeye sevk etmiştir.

HİRİSTİYANLIKTA MÜSAMAHA

Bir taraftan «sevgi ve barış dini» diye propogandası yapılan Hıristiyanlığın bu konudaki emirleri ile katliamdan bahseden âyetlerinin mevcûdiyeti, hıristiyanların bu ikinci şıktaki âyetlere uygun bir şekilde hareket etmelerine mani olmamıştır. Onlar, kutsal kitaplarının şiddet emreden hükümlerine uymayı tercih etmişlerdir. Nitekim, dinlerinin mensuplarınınca Hz. İsa'nın, hata etmez ve Mukaddes Ruh'tan ilham alan halefleri telakki edilen papalar, «Allah'ın bahçesini» iki asır boyunca tahrib eden Haçlı seferlerinin teşkilâtçıları olmuşlardır. İster Asya'da ister Afrika'da olsun müstemlekecilğin tahrikçisi ve hatta baş adamı olmuşlardır. Buraya papaz Las Casas'a göre Avrupalı ilk müstevlilerin yalnız ve yalnız hıristiyan olmayı kabul etmediklerinden dolayı 30 sene içinde 12 milyon Kızılderili yerliyi öldürdükleri bir yer olan Amerika dahil değildir (7).

İspanyollar, 12 milyon Hintliyi yok ederken hareketlerinin Kitab-ı Mukaddes'in onayına uygun olduğunu sanıyorlardı. Onlar, Beni İsrail'in Kenan'a yaptıklarını örnek alıyorlardı. Yine Las Casas «St. Dominik ve Jamaika adalarında 13 Havari'nin şerefine 13 er hintliyi bir-

(6) Tevrat: Yeşu; 10/8-11.

(7) John Davenport, Hz. Muhammed ve Kur'an-ı Kerim, Terc. Ömer Rıza, İstanbul 1928, s. 14, M. Hamidullah «Hem Rahmet ve Hem de Harp Peygambert», Terc. Y.Z. Kavakçı, Diyanet Dergisi, Özel Sayı, s. 90.

den idam eden darağaçlarının kurulduğunu kendim gördüm, köpek-
lere parçalanmak üzere diri diri çocukların atıldığını da gördüm» (8)
demektedir.

Sâdece vaaz ile memur olan hıristiyanlar, kendi dinlerine girme-
yenleri ateş ve kılıçla yok ederken, hareketlerinin dinî olduğuna ina-
nıyorlardı. Adaletin gerçekleşmesi ve saldırının yok olması için gön-
derilen dinlerin tebliğcileri, hep bu yolda çalışmışlardır. Hatta, bu şe-
kildeki bir anlayışın gerçekleşmesi ve adaletin yerleşmesi için, İslâm,
müslümanları, müslümanlarla bile savaşa dâvet eder (9).

Siyasî sebeblerle hıristiyanlığı kabul eden ilk hıristiyan impara-
tor (Konstantin) un, yaptığı haksızlık ve işlediği zulümler, kendisine
ikinci Neron dedirtmeye sebep olmuştur. İsa'nın tanrılaştırıldığı ilk
konferans olan İznik konsili (m. 325) ne başkanlık eden Konstantin,
papazlara, en çok kötülük dolu sonuçlar doğuran nüfuz ve kudreti
bağışlamıştı. Bu olayın sebep olduğu kötülük ve haksızlıkların çok
küçük bir özetini çıkaracak olursak:

Saldırmayan Müslüman ve Türklere karşı 9 Haçlı seferinin so-
nuçları, yakıp yıkma ile katliamlar, bu yüzden, ikiyüz sene içinde
milyonlarca insan yok olmuştu. Ana Paptistler yok edilmiş, Luther
mezhebini kabul edenler de büyük bir kısmı ile yok edilmeye çalışıl-
mıştı. VIII. Henri ile kızı Mari tarafından katliamlar emredilmiş ve
Saint Bartelmi katliamı yapılmıştı... 20 yıl papalar papalarla pis-
koposlar piskoposlarla döğüşmüşlerdir. İnsan zehirlemek ve gizlice
adam öldürmek gibi suçlar, yaygınlık kazanmıştı. Papa XIII. Gregoir,
binlerce kişinin haksız yere öldürüldüğü bir gecenin şerefine bir ma-
dalyonun basılmasını emretmiştir. Madalyonun bir tarafına kendi
resmi, öbür tarafına da tahribkâr kralın resmi yapılmıştı (10). Başka
dinden olanlar bir yana, aynı dinin başka mezhebinden olanlara bile
tahammül edemiyen hıristiyanlar, inançlarından dolayı insanları diri
diri yakmaktan bile çekinmiyorlardı. Zira anlayışlarına göre kitapla-
rının emri böyleydi. Nitekim bugünkü İncil'de şunları okuyoruz: «Lâ-
kin üzerlerine kral olmamı istemeyen o düşmanlarımı buraya geti-
rin ve önümde öldürün» (11). «Yeryüzüne selâmet getirmeye geldim
sanmayın; ben selâmet değil, fakat kılıç getirmeye geldim. Çünkü
ben adamla babasının ve kızla anasının ve gelinle kaynanasının ara-

(8) Davenport, age. s. 138.

(9) Kur'ân: Hücûrat/9.

(10) Davenport, age., s. 140-141.

(11) İncil: Luka; 19/21.

sına ayrılık koymaya geldim» (12). İncil'in emirleri bu kadarla bitmemekle beraber mevzuu daha fazla dağıtmamak için bunlara temas etmiyoruz. Yalnız şu kadarını da söyleyelim ki, hıristiyanlar Tevrat'a da inanmak zorundadırlar. Tevrat da onların kutsal kitaplarından. Tevratın hükümleri onlar için de geçerlidir. Ve bu hükümlerin bir kısmını yukarıda görmüştük. Böylece, günümüzde «sevgi ve barış dini» diye propagandası yapılan hıristiyanlığın gerçek yüzü de ortaya çıkmış demektir.

İSLÂMDA MÜSAMAHA

Dini taassub ve gayretkeşliklerinden dolayı İslâm'a «Kılıç Dini» demekten çekinmeyen bazı müsteşrikler, kendi tarih ve dinlerindeki vahşiyâne davranışları unuttur görünmektedirler. Hiç çekinmeden öyle bir din için bu tabiri kullanmaktadırlar ki bu din, «insanları, Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle dâvet et. Onlarla mücadeleni en güzel (tarik) hangisi ise onunla yap» (13) demektir. Keza bu din «**dinde zorlama yoktur**» (14) prensibini kabul etmiştir. Bunun içindir ki bu din, tarih boyunca zorla müslümanlaştırma gibi bir olaya yer vermemiştir. İntişarından günümüze kadar geçen zaman zarfında başkası da böyle bir olaya şahitlik edecek durumda değildir. Dini gayretkeşlik sonucu ona yakıştırılmak istenen sıfatla uzaktan yakından bir ilgisi yoktur. Nitekim İslâm Peygamberi, on sene içinde Medine'den Arabistan'ın tamamını, gerek Filistin ve gerekse Irak'ın güney kısımlarını tamamen feth etti. Bu, üç milyon kilometre kare etmektedir. On sene içinde on milyon demek, on sene boyunca devamlı olarak her gün ortalama 800 kilometre kare demektir. Bu fetihlerde her ay iki düşman şahıs dahi öldürülmemiştir. Müslümanların kayıpları daha da azdı. Tâberî ve Belazûri'nin Hz. Osman'ın hilafeti hakkındaki kayıtları gösterdiği gibi, Hz. Peygamberin irtihalinden sonra Asya, Avrupa ve Afrika'da Çinden tâ İspanya'nın ortasına kadar aradaki geniş sahaya yayılmak üzere üç kıta'da hakimiyet kurulan Hülafa-i Raşidin devrinde de durum aynı idi. Onların idaresi o kadar seviliyordu ki, Müslümanlar arasında iç harpler eksik olmadığı halde târih, gayr-i müslim tebea aleyhine bir tek isyan kaydı dahi taşımamaktadır (15).

(12) İncil: Matta; 10/34-35, Luka; 12/51-53.

(13) Kur'an: Nahl/125.

(14) Kur'an: Bakara/256.

(15) Hamidullah a.g.e. s. 90.

İslâm, müslümanların feth ettiği topraklarda yaşayan hiç bir kim-
senin zorla dine girmesine müsaade etmez. O, herkesi inanç ve fik-
rinde serbest bırakır. Hak ile bâtılın neler olduğunu, inançlar arasın-
daki orta ve doğru yolun hangisi olduğunu bildirmekle yetinir. Zor-
lama sonunda müslüman olma keyfiyetini islâmi bir hareket olmadı-
ğını beyan etmekten çekinmez. İslâm idaresi altında birçok gayri-
müslîmin yaşaması ve inançlarına göre serbestçe ibadet etmesi, böy-
le bir anlayış vâsıtasıyla mümkün olmaktadır. Buna karşılık, asırlar-
ca müslümanlara vatan olmuş olan Endülüs'te bugün, değil müslü-
manlara, bunlardan kalma eserlere bile zor rastlanmaktadır. Müslü-
manları barbar, dinlerini de «Kılıç dini» olarak empozeye çalışanlar,
bunları nasıl izah edebilirler?

Bizzat Hz. Peygamber devrinde sayısızca örnekleri verilen İslâmi
müsamaha, o kadar geniştir ki, insafli ve hıristiyanlık taassubundan
yakasını kurtarabilmiş olan Garp âlimleri bile bu durumu teslim et-
miş ve hayranlıkla bundan bahseder olmuşlardır: «Bir gün bir Müsevî
Muhammed'e gelir, ileri gelen erkândan birinin kendisinin dinî his-
lerini incittiğini ve Muhammed'in Musa'dan üstün bir peygamber ol-
duğuna dair bir ifadede bulunduğunu söyler. Peygamber o zata dö-
nerek der ki: Böyle bir şey söylememeliydin, başkalarının itikadına
saygı göstermek lâzımdır» (16). Kendisine inanmayan bir kimsenin
inancına saygı gösteren bir din ile «lâkin üzerlerine kral olmamı iste-
meyen o düşmanlarımı getirin önümde öldürün» (17) diyen bir dinin
müsamaha anlayışları arasında fark olması normaldir.

Hıristiyan dünyasının son zamanlardaki kısmî müsamahakârlığı
bile İslâm sâyesinde olmuştur. Bu durum, Batı'nın müslümanlarla mü-
nasebetinin bir neticesidir. «Şarkta Dini Seyahat» adlı eserinde bu
konuya değinen Michaud «Hıristiyan milletler adına esef ederim ki,
bunlar dinî müsamahakârlığı müslümanlardan öğrenmeye muhtaç-
tırlar. Kur'an, kuvvetle değil, ikna yolu ile intişar etmiş ve sür'atle
yayılmıştır. Müslümanlar, mağlup ettikleri milletleri kendi dinlerini
muhafazada dâimâ serbest bırakmışlardır. Hıristiyanlar fevc fevc
müslümanlığı kabul etmişler ise bunun sebebini, müslüman fâtihle-
rin yösterdikleri büyük anlayış ve adalette aramak lâzımdır. Hatta
İslâmiyet, müsaadekârlığı yalnız fiilen tatbik etmekle kalmamış, onu

(16) James A. Michner, Readers Digest, Mayıs 1955 ten naklen bk. Ahmet Gürkan,
İslâm Kültürünün Garbı Medenileştirmesi, İst. 1965, s. 128.

(17) İncil: Luka; 19/27.

ilâhi kanunun esası yapmıştır» (18) demekle meseleye açıklık getirmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi İslâm tarihi, başkalarını zorla müslüman yapmak gibi bir olaya sayfalarında yer vermemiştir. Böyle bir şeye teşebbüs eden müslüman hükümdarlar, bizzat zamanlarındaki din adamları tarafından ikaz edilmiş ve hareketlerinin dine uymadığı kendilerine bildirilmiştir. Nitekim Hammer de şöyle bir olaydan bahseder:

«Selim I. in bir emrine karşı Ali Cemali (Şeyhülislâm Zenbilli Ali Cemali Efendi)'nin Osmanlı topraklarındaki hıristiyanları kurtarması şöyle olmuştur: Padişahın, bir gün durup dururken dünyayı fethetmekle, bütün milletlere müslümanlığı kabul ettirmekten hangisinin daha muvafık olacağı sualine, müfti tarafından ikinci şıkkın tercih olunması üzerine hükümdar, topraklarında hıristiyanlığın men'ini ve müslüman olmak istemeyenlerin idamını emr eder. Ümid etmediği bu netice karşısında Ali Cemali Ef. sadriazam Piri Mehmed Paşa ile anlaşarak ve Rûm Patriğinin maiyeti ile birlikte Edirne'de huzura çıkmasını temin etmiştir. Patrik, Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fetihinde hıristiyanlığa serbesti verdiğini ve hiç bir kimsenin cebren müslüman edilemeyeceği taahhüdünde bulunduğunu ileri sürmüştür. Fakat bu müsaade ve taahhüdü muhtevi ferman, bir yangında yandığından fetihde hazır bulunmuş olan üç ihtiyar yeniçerinin şahadetine müracaat edildikten sonra Selim I emrini geriye almıştır» (19).

Müslümanlar kendi kölelerini bile zorla dinlerine sokamazlar. Müslüman Türklerden bahs ederken Fransız seyyahı Grelot, Türkler arasında efendileri tarafından dinlerinden döndürülmüş kölelere rastlanmadığını belirterek der ki: «Müslümanlar ellerindeki esirlere günde hiç olmazsa üç defa hidayet teklifinde bulunurlarsa da onları zorla İslâma döndürenler hemen hiç yok gibidir» (20).

MÜSLÜMAN TÜRKLERDE MÜSÂMAHA

Toplumların davranış ve hareketleri üzerinde büyük ölçüde etkisi olduğunu bildiğimiz dinler, fertlerin fikir ve düşüncelerinde de büyük bir değişikliğin meydana gelmesini sağlarlar. Müslüman olmadan önceki hareket ve davranışları ile, bu dini kabulden sonraki hareket

(18) Age. naklen bk. Ahmet Gürkan, age. s. 128.

(19) Hammer, Devlet-i Osmanîyye Tarihi, Ata Bey tercümesi, IV, s. 369 dan naklen. M. Câvid Baysun, «Cemali», mad. İslâm Ansiklopedisi, III/87.

(20) Yılmaz Boyunağa, Türk-İslâm Sentezi, İstanbul 1970, s. 101.

ve davranışları arasında büyük farklılıklar bulunan Türklerin, bu şekildeki değişikliği ancak din faktörü ile izah edilebilir.

İslâm medeniyeti içindeki yerlerini aldıkları andan itibaren, hareket ve davranışlarını bu dinin emir ve prensiplerine uydurmaya çalışan Türkler, bu sâyede müsamaha dediğimiz «hoşgörü»nün sahibi oldular. Müslüman Türklerin, İslâmi emirlerden kaynaklanan bu davranışları, onları, başka milletlerin hareketlerine karşı daha soğukkanlı ve toleranslı olmaya sevk etmiştir. Nitekim, dini gayretkeşliğin sonucu olarak ortaya çıkan Haçlı seferlerinden bahsederken Claude Cahen «Haçlı seferlerinden bu yana, Selçukluların dindeki tutumu, Avrupada yanlış bazı yorumlara yol açmıştır. Bu nedenle burada, Selçukluların müslüman olmayanlara ve özellikle hristiyanlara karşı, İslâm dininin önde gelen ve köklü özelliği olan hoşgörüyü hiç değiştirmeyen uygulamış olduklarını belirtmekte yarar görüyorum» (21) diyerek, Haçlıların her türlü kötü hareketlerine karşı, Selçukluların insanca müsamahayı elden bırakmadıklarını belirtmek ister.

Selçukluların, çeşitli din ve mezhep sâliklerine hürriyet bahsettikleri hususunda, müslüman ve hristiyan müellifler birleşmektedirler. Nitekim, hristiyan memleketlerini fethetmiş olmasına rağmen Alp Arslan, onların müellifleri tarafından da âdil, merhametli bir insan olarak tasvir edilir ve aleyhinde hiç bir şey söylenmez. Melikşah hakkında da şu enteresan bilgi verilir: «Kalbi, hristiyanlara karşı şefkatle dolu idi. Geçtiği memleketin halkına baba gibi davrandı, bu sebeble birçok vilâyet 1086 da kendiliğinden onun idaresine girdi. Ermenistan ve Rum memleketleri onun kanunlarını tanıdılar.» Başka bir kaynak da «Melikşah, insanların en mümtazı idi; iyiliği ve şefkati ile meşhur idi. Hristiyanlara karşı adaleti ve hayrı ile tanınmıştı» diyerek, İslâm kaynakları teyid etmektedirler (22).

Bütün İslâm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlılarda da, başka din-den olanlara karşı hoşgörü sahibi ve onların hareketlerini müsamaha ile karşılamak, devlet politikasının en önemli özelliği idi. Bu politikaya, devletin kuruluşundan itibaren riayet ediliyordu. Nitekim Gibbons : «Evvvelki Osmanlıları, Bizanslılar ve Balkan yarımadasındaki sâir unsurlarla mukayese ettiğimiz zaman, Osmanlıların daha barışçı olduklarını kabul ve beyan etmemiz icab eder. Geniş bir hristiyan kitlesini tebea edinen Orhan, zorla din değiştirme teşebbüsünde bu-

(21) Claude Cahen, Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler, Terc. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 60.

(22) Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 249.

İnmayacak kadar akıllı idi» (23) diyerek, bu anlayışın tâ devletin kuruluşundan itibaren var olduğunu belirtmek ister. Orhan Gâzi, başka türlü davranamazdı. Zira bağlı olduğu din ile, babasının tatbi-katı, bundan farklı bir muameleye rıza göstermezlerdi. Aynı müellif, devletin kurucusu olan Osman Gazi için de şunları söyler: «Mütaassıb tâbiri, dini gayret ile müteheyyc olmak ve dinini hayatta en birinci ve evvelki gâye yapmak mânasına alınırsa, Osman mütaassıptı. Fa-kat ne kendisinin ne de doğrudan doğruya haleflerinin tesamühakâr-lığına söz yoktur. Eğer bunlar, hıristiyanlara eza etmeye kalkışmış olsaydı, Rum kilisesi, yeni bir hayat nefhasına mazhar olacak ve Os-man, Osmanlı ırkını meydana getiren yeni mühtedileri kazanamay-a-caktı» (24).

Yahudilerin toptan öldürüldüğü ve engizisyon mahkemelerinin ölüm saçtığı bir devirde Osmanlılar, idaresi altında bulunan çeşitli dinlere bağlı kimseleri barış ve ahenk içinde yaşatıyorlardı. Onların müsamahakârlığı, ister siyaset, ister halis insaniyet duygusu, isterse lakaydi neticesi meydana gelmiş olsun, şu vak aya itiraz edilemez ki Osmanlılar, yeni zaman tarihinde milliyetlerini tesis ederken dini hürriyet umdesini temel taşı olmak üzere vaz' etmiş ilk millettir. Ara-sı kesilmeyen yahudi ta'zibatı ve engizisyona resmen yardım mes'uli-yeti lekesini taşıyan asırlar esnasında hıristiyan ve müslümanlar, Os-manlıların idaresi altında ahenk ve barış içinde yaşıyorlardı. Bu hal, her ne kadar külliyetle değilse de umumiyetle Anadolu Türk Beylik-lerinde de bütün XIV. asır müddetince câri bulunurdu (25). Bu ahenk, galip ve mağlupları o kadar kaynaştırmıştı ki, Müslüman Türklerle Hıristiyan Balkanlılar arasında din ayrılığından başka bir şey kal-mamıştı. Osmanlıların kendi dinlerini terk etmelerine veyahutta de-ğiştirmelerine sebep olacak hiç bir âmil olmadığından, birçok Balkan hıristiyanı kendi arzuları ile ve kolaylıkla İslâm dinini kabule tema-yül ettiler (26). Bu arada, İslâmı kabul etmeyenler bile, Osmanlı ida-resinden o kadar memnundular ki, sözde kendilerini kurtarmaya ge-len Haçlılara hiç iltifat etmediler. Nitekim, N. Jorga, (Geschichte des Osmanischen Reiches, I, 456) bu mevzuda şunları söyler: «**Ne kadar tetkik edersek edelim, Osmanlı İmparatorluğunun idaresine giren bir**

(23) Herbert Adams Gibbons, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Terc. Rağıp Hulusi, İstanbul 1928, s. 58.

(24) Gibbons, age., s. 38.

(25) Gibbons, age., s. 63.

(26) N. Jorga, age. den naklen bk. Şinasi Altundağ, «Osmanlıların ilk Devirlerinde Türk-lerin Kültür ve Sosyal Durumları Hakkında Birkaç Not» DTCFD. (1944), II/4, 524.

şehir veya bir millet içinde, Osmanlı idaresine karşı en ufak bir memnuniyetsizliğe bile raslamıyarak Balkanları kurtarmağa gelen ve ekseriye bütün hristiyan âleminin vicdanlarına hitab edebilecek bir surette Haçlı seferleri karakterini taşıyan bütün Avrupa milletlerinin iştirak ettikleri o büyük seferlerde bile Osmanlı idaresinde bulunan yerli hristiyan halkın bunlara katılmak arzusuna göstermediklerini kat'iyetle görüyoruz» (27).

Osmanlılar, yalnız idareleri altında yaşayan milletlerin, dini hürriyet ve serbestisini sağlamakta kalmamış, aynı zamanda Balkanlardaki milletlerin de bunu kazanmalarına yardım etmişlerdi. Şayet Türkler, Rumeliye ayak basıp Balkan Türklüğünü kurmamış ve çeşitli kavimlere vatan olmuş Balkan coğrafyası üstünde hâkim ve efendi millet olarak teşkilât ve idaresini tesis etmemiş bulunsalardı, bugün ne Sırp, ne Sloven, ne Bulgar, ne Romen ne de bir Yunan milleti kalmış olurdu. Zira Ortodoks Balkan Hristiyanlığı ne çekmişse dindaşları olan Katolik Latinlerden çekmiştir. Öyle ki bu zulüm ve ceberût, Ortodoks mezhebindeki Balkan topluluklarını eritip ortadan kaldırmak yoluna giderken, ancak Türklerin Rumeliye adım atmış olmaları ile Katoliklerin bu imha ve kolonizasyon politikasına son vermiştir. Nitekim 1385 senesinde Osmanlıların Balkanlardaki hâmilik rolü başlar. Büyük Lui (Ludwig I, 1342-1382) devrinde Avrupanın en büyük devletlerinden biri haline gelen Macaristan, Balkanlara göz dikmiş, Vidin Prenslüğünü zaptederek, Katolikliği büyük bir enerji, tazyikle Balkanlara yaymaya başlamıştı. Yani, Balkanlar bu tazyik neticesi Katolik olmaya mahkum olmuştu. Fakat Osmanlıların, Macarları önlemek üzere derhal şimale atılmaları bu tehlikeye bir set çekmiş ve Balkanlarda Ortodoks mezhebinin serbestçe yaşamasını mümkün kılmıştı (28). Uzunçarşılı da bu konuya temas ettikten sonra «görülüyor ki, yeni doğan Osmanlı devletinin sür'atle genişlemesinde, denizi aşarak Balkanları işgalinde yalnız fütuhatin ve devletler arasındaki ihtilâflardan istifadenin ve siyasetteki maharetin değil, aynı zamanda yukarıda gösterilen mânevi sebeplerin de tesirleri vardır. Ancak bu sayededir ki Türkler, Rumelide işgal ettikleri geniş ülkeleri bir avuç kuvvetle elde tutmuşlardır. Ve yine bu sâyede Timur'un sadmesiyle Osmanlı devleti Anadolu'da parçalandığı halde Rumeli'de dimdik durmuştur.

XV. yüzyılın ilk yarısı içinde (II. Murad zamanında) Rumeliyi gezerek Türklerle diğer Balkan Hristiyanlarının ictimai vaziyetleri

(27) Şinasi Altundağ, age., s. 519.

(28) Şinasi Altundağ, age., s. 520-521.

hakkında bir mukayese yapmış olan ve Türklerin her hususta Balkanlılardan üstün olduklarını gösteren Bertrandon de la Broquière şunları söylüyor:

«... Büyük bir refah içinde bulunan Türk köylüleri, hıristiyan köylülerin çoğunun aksine olarak hiç bir zaman yalın ayak gezmediler, dizlerine kadar çıkan sarı çizme giyerler. Türkler erken kalkar ve işlerine erken giderler. Sükûnet ve büyük bir gayretle iş görürler; Rumlar, Sırp lar ve Bulgar'ların aksine olarak Türkler, evlerinin kendilerine mahsus olan kısmında ehli hayvan bulundurmazlar. Hiç bir Türk, temizce yıkanmadan evinden çıkmaz. Bir hayvanın yediği yemeği Türk yemez. Bir tavuk kesmek istediği takdirde bile onu bir müddet temiz yiyecek besler. Merhamet sahibi olan Türk, harpte mecburiyet altında insan öldürür. Tabiaten sükûti olmasına ve çalışmakla sertleşmiş bulunmasına rağmen, şiir kabiliyeti yüksek, ilme meyil ve istidadı çoktur» (29).

Müslüman Türkler, fetihleri esnasında isteselerdi hıristiyanlığı tamamen yok edebilirlerdi. Fakat mensubu buldukları din buna müsaade etmez. Bu yüzden Fatih Sultan Mehmed, nasilki daha önce dedeleri, kendi kilise teşkilâtında serbest bırakmak suretiyle Bulgarları rahatsız etmedilerse o da eski dinî gelenekle tanınmış islâmî devlet görüşüne de tamamiyle uygun olarak Ortodoks Rum rûhani sınıfının silsile-i meratibini bütün selâhiyetleri ile tanıdı. Hatta o, hıristiyanlar üzerindeki medenî hukuk alanında kaza hakkını tanımak suretiyle kilisenin nüfuzunu artırdı bile (30). Rum kilisesinin, fetihten sonra nail olduğu imtiyazlardan bahs eden Ankelhart «Rum patrikhanesi fetihten sonra nail olduğu hukuk sâyesinde hakikaten hükümet içinde hükümet idi. Şark Ortodoks mezhebindeki hıristiyanların ırz ve namusu, servet ve sâ mânâ, hürriyet-i şahsiyesi ile hürriyet-i vicdaniyesi hiç bir kontrole tabi olmadan İstanbul kilisesi reisinin elinde idi. Patrik, Ortodoksları nefiy ve hapis cezalarına mahkum ediyordu. Keza vergi de alıyordu. Piskoposları azl edebiliyor, afaroz ve sansür gibi vâsıtaları kullanıyordu» (31).

Müslüman Türklerin dinî müsamahası o kadar geniş ki, başka ülkelerden kendi memleketlerine gelen gayr-i müslim din adamlarına bile her türlü kolaylığı göstermekten çekinmiyorlardı. Nitekim

(29) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1972, I, 185.

(30) C. Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Terc. Neş'et Çağaltay. Ankara 1964, I, 258.

(31) Osman Nuri Ergin, Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, İstanbul 1936, s. 94.

Fatih Sultan Mehmed, Bosna'daki Latin papazlarına verdiği ferman-
da: «Ben ki, Sultan Mehmed Han'ım, cümle avam ve havasa mâlûm
ola ki, iş bu darendegân-ı ferman-ı hüme-yun Bosna ruhbanlarına me-
zid-i inayetim zuhûra gelüp buyurdum ki; Mezburlara ve kiliselerine
kimse mâni ve müzahim olmayup ihtiyatsız memleketimde duralar.
Ve kaçup gidenler dahi emn ü emanda olalar. Gelüp bizim hassa
memleketimizde havfsız sâkin olup kiliselerine mütemekkin olalar.
Ve yüce hazretimden ve vezirlerimden ve kullarımdan ve reayalarım-
dan ve cemi-i memleketim halkından kimse mezburlara dahl ve tear-
rüz edüp incitmeyeler. Kendülere ve canlarına ve mallarına ve kilise-
lerine ve dahi yabandan hassa memleketimize âdem gelürler ise ye-
min-i muğallaza ederim ki, yeri göğü yaradan Perverdigâr hakkı için
ve ulu peygamberimiz hakkı için ve kuşandığım kılıç hakkı için bu
yazılanlara hiç bir ferd muhalefet etmeye, mâdemki bunlar benim
emrime mütî ve munkad olalar» (32).

Osmanlılar, idareleri altında bulunan çeşitli zümrelerin iç yapıla-
rına (din, örf, âdet ve gelenek gibi) müdahale etmezlerdi. Bu yüzden
azınlıkların muhtariyeti, her bakımdan en ileri Avrupa ülkesindeki
muhtariyetten daha fazla idi. Kiliseleri bakımlı ve mükemmeldi. Her-
hangi bir sebepten dolayı yıkılan veya bir bölümü çöken kiliselerini
yapmak ve tâmir etmek hakkına daima sâhip bulunuyorlardı. Herkes
kendi dininin icaplarını en ufak bir engelle karşılaşmadan yerine ge-
tirebiliyordu. Şark Ortodoks mezhebindeki hıristiyanların can ve mal
güvenliği emniyet altında idi. Onlar tamamiyle Patrik'e bağlı idiler.
O, piskoposları azledebiliyor, suç işleyen hıristiyanları cezalandırabi-
liyordu. Nitekim 14 c. ahir 1016 (1607) tarihli, İstanbul, Galata, Has-
lar ve Üsküdar kadılarına yazılan bir hükümden bu husus, kesin
bir şekilde anlaşılmaktadır (33).

Osmanlı idaresi, tebası bulunan gayr-ı müslimlerin sadece din
hürriyetini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda onların iktisadî ba-
kımdan müreffeh bir seviyede bulunmasını da temine çalışmıştır.

(32) Osman Nuri Ergin, age., s. 93-94.

(33) İstanbul ve Galata ve Haslar ve Üsküdar kadılarına hüküm ki: Mahmiye-i İstan-
bulda patrik olan südde-i saadetime arzihal sunup ruhbanlardan Metrofan ve Simon nâm
zımmiler şakî ve ehl-i fesad olup mücerred celb-i mal için kefare taifesini idlal idüp ve
mukaddema patrik olup mürd olan Refayın? zamanında dahi külli fesada bais olup mez-
bûr zımmiler İstanbulda fitne ve fesaddan halî değillerdir. Şöyleki: Mezbur zımmiler cezire-i
Rodos'a sürgün olmayalar kefare taifesini idlalden hâlî değillerdir deyü il'âm ittüğü pâye-i
ilamı arz olundukta kasaba-ı meşruh üzerine sürgün olunmaları babında ferman-ı âlişanım
sâdir olmuştur.» Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, Numara 76, s. 9.

Hatta bu yüzden hristiyanlar çalışmıyor, alış-veriş yapmıyor diye pazar gününe tesadüf eden semt pazarının gününü cumartesiye getirmekle onların mağdur olmalarını önlemeye gayret sarf etmiştir. Bu konu ile ilgili emri, herhangi bir ilâve yapmadan ve bir yorumda bulunmadan aynen nakletmekle iktifa ediyoruz:

«Kocaeli sancağı mutasarrıfı saadetlü Nuri Paşa hazretleri tarafından varid olan bir kıt'a şukka mefhumundan liva-i mezkûrda vaki Adapazarı kazasının pazarı yevm-i pazara tesadüf edüp ehl-i zimmet taifesinin yevm-i mezkûrda bey' ve şıra vesair kesb ve ticaret mesalâhatı terk etmek âdet-i batıllarından olmak hasebiyle kâffe-i ehl-i kazanın kâr ve kesblerine kesad târi olduğundan pazar-ı mezkûrun cumartesi gününe tahvilini mutazammın 209 (1209) tarihinde emr-i âli verilmiş ise de icra olunmamış olduğuna binaen vech-i meşruh üzere pazar-ı mezkûrun yevm-i mezbûre tahvili niyazında oldukları ve mukaddem sūdûr etmiş olan emr-i âli'nin sureti ihrac ve irsal olunduğu beyaniyle pazar-ı mezburun cumartesine sarf ve tahvili mümkün ise tecdiden bir kıt'a emr-i âli sūdurunun tahrir ve iş'ar ider. Sâdır olan فرمان-ı âlileri mucibince kuyuda lede'l-müracaat ahali-i merkume husus-i mezkuri mukaddema dahi lede'l-istid'a pazar-ı mezkûr müceddeden ikame olunacak olmayup fakat günü tahvil olunacağından başka kimsenin kayd ve berata dahil olmadığından bir vechle mazarratı zühurunun kaydı def' olunmak üzere yine kadîmî vechle kurulmak şartıyla kaza-i mezkûrun pazarı cumartesi gününe sarf ve tahvil için 209 senesi evası-ı zilkâdesinde emr-i şerif verildiği ve hilâfına emr-i ahar verildiğine dair kayd bulunmadığı ve bâc-ı pazar ve bâc-ı araba nefsi-İznikmid mukataası darphane-i âmireden mazbut idüğü ba'de'l-ihrac darphâne-i âmire nâzırı izzetlü beyefendi bendelerinden lede'l-isti'lâm istid'a olduğuna vech ile emr-i şerif itasında bir gûna mahzur varmıştır, yokmudur keyfiyeti sual ve tahkik olunmak murad olunmuş ise de mahzûr ve adem-i mahzuru bilür bu tarafta erbab-ı vükuftan kimesne bulunmadığından husus-i mezkûrun iktizası tekrar isti'lâm ile sâbıkı üzere emr-i âli itasında mahzur olmadığı halde müşarûnileyhin inhası vechiyle emr-i şerif itası irade-i âliyeye tavakkuf eden mevaddan idüğünü ilam eylediğine mebni muktezası sual olundukta ber minval-i muharrer emr-i şerif itasında bir gûna mahzur varmıştır, kuyuddan mâlum olmayup ancak mukaddem tarihle pazar-ı mezbur cumartesi gününe tahvil

olunmak üzere emr verilmişken yine yevm-i mezkûre tahvil olunmayup pazar günleri kurulması mahzura mebni olmak ihtimalden baid olmadığından iltimas olunduğu üzere emr-i şerif itasına irade buyrulduğu takdirde pazar-ı mezkûr cumartesi gününe tahvilinde bir gûna mazarrat var ise yine kadimî vechle pazar günleri kurulmak ve mahzur olmadığı halde cumartesine tahvil kılınmak şürûtu derc ve tezkir olunarak emri şerif itasında mahzur olmamak lâzım geldiği başmuhasebeden derkenar olunmuştur. Manzur ve malum-ı devletleri buyruldukta derkenar olunduğu vechle emr-i şerif isdarı muvafık-ı re'y-i sâmilere ise emru ferman devletlü sultanım hazretlerininindir.» Derkenar olduğu vechle emr-i şerif. 4 R. Evvel 1232.» (34)

Osmanlı idaresindeki azınlıklar, o kadar geniş bir muhtariyete sahip bulunuyorlardı ki, kendi aralarında vuku bulacak herhangi bir dâvaya yine kendileri bakardı. Fakat şer'î yâni, devletin resmî mahkemesine müracaatla hak talebinde de bulunabilirlerdi. Böyle durumlarda, müslim ile gayr-i müslim arasında bir ayırım yapılmazdı. Halbuki mesela Yunanlılar, bir yerlinin delâleti olmaksızın yabancı ve esirlere bu hakkı vermemişlerdi. Mal ve mülke sâhip olmak hususunda, Müslümanla olmayan arasında ayrılık yoktu. Bu, medeniyet ve insanlık tarihinde eşi az bulunan bir terakkidir. Bu anlayış, Osmanlılara İslâmdan geçmiştir. Yalnız evlenmek hususunda müslümanla müslüman olmayan arasında bir fark vardır. O da bir müslümanın zımmilerden kız alabilmesidir. Buna karşılık bir zımmî, müslüman bir kızla evlenemez. Bunu, İslâmiyet için bir kusur telakki edenler bulunabilir. Bunun sebebi de Türklerin mensup buldukları dinin vicdan hürriyetine riayet bulunabilir. Bunun sebebi de Türklerin mensup buldukları dinin vicdan hürriyetine riayet etmesidir. Yani müslümanlar, aldıkları kızların eski dinlerini muhafazaya müsaade ederler, zira «Dinde Zorlama Yoktur» prensibi, İslâmın en çok üzerinde durduğu ve tatbik ettiği bir prensiptir. Fakat azınlıklar, kendi dinlerine girmeyenlerle evlenmezler. Hatta bir Katolik, bir protestanı Katolik yapmadan onunla evlenemez (35).

Müslüman Türk'ün müsamahası, XIX. asrın ilk yarısında Türkiyeyi gezmiş ve «Voyage en Orient» adlı bir eser yazmış olan Gérard de Nerval tarafından da bizzat müşahedeye dayanılarak şöyle anlatılır: «İstanbul tuhaf bir şehir, ihtişam ve sefalet, gözyaşı ve sevinç

(34) Başbakanlık Arşivi, Cevdet (Belediye) Numara 1592.

(35) Osman Nuri Ergin, age., s. 89-90.

her yerdekenden daha sıkı bir idare ve yine her yerdekenden daha fazla bir hürriyet. Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerin aynı toprakta yaşayan insanlar olarak birbirlerine gösterdikleri tahammül ve müsamahayı, bizde çeşitli vilâyet veya partilere mensup insanlar arasında göremeyiz» (36).

Osmanlı müsamahası, idaresi altında bulunan gayr-i müslim din adamlarını bütün vergilerden muaf tuttuğu (37) gibi, halka ağır gelen vergileri de hafifletme cihetine gitmiştir. Nitekim bu husus, 924 (1518) tarihli Ergani Kanun-nâmesinde şöyle belirtilir «Ve şehir Erminesinden (Ermeniler) dahi bağ haracı deyü 12 bin Karaca akça maktu' alurlar imiş. Amma ol vakit ma'muriyeti artuk imiş, şimdiki halde andan dahi eksük olmağın 9 bir Karaca akça kayd oldu ki, 3 bin Osmanî akçası olur» (38).

Yukarıdan beri verilen vesikalar ve misallerle Müslüman Türklerin, İslâm'dan aldıkları feyz ve anlayış sonucu, tarih boyunca başka dine mensup olanlara karşı gösterdikleri hoşgörünün ne kadar engin olduğunu gördük. Hele iktisadî bakımdan onlara gösterdikleri müsamaha, dünya devletlerinden hiç birine nasib olmamıştır.

---

[36] Gérard de Nerval, Muhteşem İstanbul, Terc. Refik Özdek, İstanbul 1974, s. 15.

[37] Tafsilat için bk. Ziya Kazıcı, Osmanlılarda Vergi Sistemi, İstanbul 1977, s. 168-69.

[38] Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları (Kanunlar), İstanbul 1945, I, 293.